

СУБ'ЕКТНАЯ СФЕРА КАМУНИКАТЫЎНАЙ ПРАСТОРЫ МАСТАЦКАГА ДЫСКУРСУ

Т. Я. Старасценка

*Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка,
вул. Савецкая, 18, 220050, г. Мінск, Рэспубліка Беларусь,
tstarascienka@gmail.com*

Тэма артыкула звязана з камунікатыўнай стылістыкай, якая разглядае ўзаемадзеянне разнастайных суб'ектаў мастацкага дыскурсу. Асноўнай мэтай гэтага даследавання з'яўляецца аналіз суб'ектных сфер і асаблівасцей іх моўнай эксплікацыі ў празаічных тэкстах. Праведзена ўдакладненне тэрміна «апавядальнік» у адносінах да другога і чацвёртага кампазіцыйных тыпаў мастацкіх тэкстаў па суадносінах «вобраз аўтара – вобраз апавядальніка». Разгледжана асэнсаванне пункту гледжання як асноўнага паняцця нараталогіі ў навуковай літаратуры. Акрэслена паняцце ўнутранай дыялагізацыі і тэрміналагічныя найменні камунікацыі розных суб'ектаў аўктарыяльнага наратыву. Вынікі праведзенага даследавання могуць быць выкарыстаны ў далейшых распрацоўках камунікатыўнай стылістыкі мастацкага тэксту, на занятках па стылістычным аналізе беларускага празаічнага дыскурсу.

Ключавыя словы: вобраз аўтара; моўца; пункт гледжання; мастацкі наратыў; унутраная дыялагізацыя.

SUBJECT SPHERE OF THE COMMUNICATIVE SPACE OF LITERARY DISCOURSE

T. Y. Starascienka

*Maxim Tank Belarusian State Pedagogical University,
18, Savieckaja Str., 220050, Minsk, Republic of Belarus
Corresponding author: T. Y. Starascienka (tstarascienka@gmail.com)*

The topic of the article is related to communicative stylistics, which examines the interaction of various subjects of literary discourse. The main goal of the research is to analyze the subject spheres and the peculiarities of their linguistic explication in prosaic texts. The concept of «storyteller» has been clarified in relation to the second and fourth compositional types of literary texts according

to the «the image of the author – the image of the storyteller» relation. The comprehension of the point of view as the main concept of narratology in the scientific literature is analyzed. The concept of internal dialogue and terminological names of communication of various subjects of the auctorial narrative are outlined. The results of the research can be used in the further study of the communicative stylistics of the literary text, in the classroom for the discipline «stylistic analysis of the Belarusian prose discourse».

Key words: author's image; speaker; point of view; literary narrative; internal dialogization.

Дынаміка камунікатыўнай прасторы мастацкага дыскурсу ўключае ўзаемадзеянне разнастайных суб'ектаў аўктарыяльнага і дыягетычнага наратыву. Пры яе разглядзе мэтазгодна звяртацца да пражэічнага тэксту, паколькі такая дынаміка найперш звязана з разуменнем структуры найважнейшай катэгорыі прозы – «вобраза аўтара», праблема якога была ўзнятая В. У. Вінаградавым і працягвала распрацоўвацца айчыннымі і замежнымі даследчыкамі. Спасціжэнню сутнасці гэтага вобраза дапамагае дзяда «вытворца маўлення – суб'ект аповеду», дзе вытворца маўлення – гэта рэальны аўтар, які заўсёды шукае форму падачы матэрыялу рэчаіснасці (з выяўленнем свайго асабістага «я» ці скрываючы яго). Праз форму падачы матэрыялу выяўляецца суб'ект аповеду – непасрэдны аўтар, ад імя якога ствараецца тэкст. Самым складаным з'яўляецца пошук такой формы аўтарства ў мастацкім творы. Пісьменнік мусіць выбраць форму падачы матэрыялу (безасобасна, ад «я» персанажа ці нейкі іншы спосаб). Такі пошук закладвае аснову пабудовы вобраза аўтара, або абстрактнага аўтара, які, на думку В. Шміда, «існуе ў творы не экспліцытна, а толькі імпліцытна, віртуальна, на аснове творчых слядоў-сімптомаў і мае патрэбу ў канкрэтызацыі з боку чытача» [1, с. 57].

З улікам чатырох кампазіцыйных тыпаў мастацкіх тэкстаў па суадносінах «вобраз аўтара – вобраз апавядальніка» мусім звярнуць увагу на разнастайнасць суб'ектных сфер мастацкага дыскурсу. Так, для другога і чацвёртага тыпаў уласціва маўленне ад 1-й асобы, пры якім «я» ўказвае на апавядальніка, або наратара, як форму літаратурнага артыстызму пісьменніка. У першым і трэцім тыпах маўленне аб'ектыўнае, ад 3-й асобы, дзе праз пэўныя сродкі суб'ектывацыі выяўляецца асоба персанажа.

Ужыванне тэрміна «апавядальнік» у адносінах да другога і чацвёртага тыпаў патрабуе, на наш погляд, пэўнай карэкціроўкі на асно-

ве размежавання рускіх тэрмінаў «рассказчик» і «повествователь». Таму прапануем адпаведна «моўца» (яўна выяўлены праз маўленне ад 1-й асобы) і «апавядальнік» (апісвае падзеі ад 3-й асобы), што дазволіць больш паслядоўна ахарактарызаваць камунікатыўную накіраванасць праявічнага мастацкага дыскурсу і адпаведна вызначыць моўную эксплікацыю розных суб'ектных сфер маналагічнай арганізацыі тэксту. У беларусістыцы можна сустрэць тэрміны «расповед», «распавядальнік», «расказчык» [2], аднак падтрымліваем выкарыстанне тэрмінаў «апавед», «апавядальнік», «наратар» [3; 4]. Існуе такое меркаванне: «Да гэтага часу ў беларускай мове застаецца незапоўненая лексічная лакуна аднаслоўнага называння 'таго, хто гаворыць'» [5, с. 84]. Сярод разнастайных лексем даследчыкі вылучаюць лексему *моўца* як адзін з найлепшых варыянтаў. Пагаджаемся з гэтай прапановай, якая, на наш погляд, больш карэктная ў параўнанні з лексмай *размоўца*, вылучанай А. А. Каўрусам. Ён, у прыватнасці, заўважае: «Слова *размоўца* мае значэнне 'той, хто размаўляе, гаворыць'» [6, с. 236], пры гэтым звяртае ўвагу, што «размоўца гаворыць не адзін, ён удзельнік гутаркі, дыялога» [6, с. 236]. Даследчыка хвалюе пытанне, ці прыжывецца слова *размоўца* з акрэсленым значэннем у літаратурнай мове. І, па сутнасці, упэўнены ў гэтым, калі падае шэраг назоўнікаў аналагічнай будовы з абазначэннем асоб паводле іх дзейнасці або заняткаў тыпу *выканаўца*, *вытворца*, *знаўца* і інш. Аднак у адносінах да мастацкага наратыву мэтазгодна ўжываць тэрмін «моўца», паколькі ён акрэслівае шырокі аспект маўлення, а не ўдзельніка экспліцытнага дыялогу. Адрозненне моўцы ад апавядальніка В. І. Дзесюкевіч бачыць у стылістычнай накіраванасці: апавядальнік раствараецца ў тэксце, нейтралізуючы сваю пазіцыю з дапамогай стылістычна немаркіраваных маўленчых сродкаў, а моўца актуалізуе сябе праз характэрныя маўленчыя сродкі і можа супадаць з персанажам [7, с. 44]. Даследчыца звяртаецца да тэрміна замежнага літаратуразнаўства – «фіктыўны наратар», якому адпавядаюць паняцці моўцы і апавядальніка і які атрымлівае экспліцытнае і імпліцытнае адлюстраванне. У плане ўнутрытэкставай дыялагізацыі найбольш актуальным з'яўляецца выяўленне імпліцытнага апавядальніка праз характэрныя моўныя сродкі.

Вобраз аўтара разглядаецца намі як асноўная катэгорыя тэксту, рэпрэзентаваная праз моўную кампазіцыю і яе кампаненты – слоўныя рады рознаўзроўневых моўных адзінак, дзякуючы якім кантамінуюцца ўсе бакі зместу і яго актуалізацыі. Ва ўнутрытэкставай маналагічнай пра-

сторы пражайчнага дыскурсу ў складаным дыялагічным узаемадзеянні знаходзяцца звязаныя з вобразам аўтара сэнсавыя інстанцыі моўцы, апавядальніка, персанажа, прычым «моўца – маўленчае спараджэнне пісьменніка, і вобраз моўцы, які выдае сябе за “аўтара”, – гэта форма літаратурнага артыстызму пісьменніка» [8, с. 122].

Паміж вобразам моўцы і вобразам аўтара існуе пэўная дынаміка, на якую ўказваў В. У. Вінаградаў у даследаванні «О языке художественной литературы». Суадносіны паміж гэтымі вобразамі пастаянна мяняюцца, становячыся семантычна шматпланавымі і ўступаючы ў разнастайныя кантакты з вобразамі персанажаў [8, с. 123]. Вобраз моўцы можа выразна адасабляцца ад вобраза аўтара або, наадварот, набліжацца па моўнай эксплікацыі і поглядзе на свет (пункце гледжання). Аднак неабходна ўлічваць той факт, што «я» наратара адназначна ўказвае на вобраз моўцы, нягледзячы на асабістае падабенства з рэальным аўтарам. З вобразам аўтара заўсёды звязваюцца два паняцці – усёведанне і аб’ектыўнасць, якія найбольш поўна выяўляюцца пры мадэляванні мастацкага свету ад 3-й асобы, калі пункт гледжання знаходзіцца над адлюстраванымі з’явамі і падзеямі (пункт гледжання зверху) і такім чынам садзейнічае пэўнаму адасабленню ад персанажаў. Што да паказу падзей ад 1-й асобы (вобраза моўцы, або аднаго з персанажаў), то літаратурная рэчаіснасць высвечваецца «знутры», але аўтар губляе ўсёведанне пры ўмове адасаблення вобраза моўцы ад вобраза аўтара. У выпадку збліжэння вобраза моўцы з вобразам аўтара элементы ўсёведання пранікаюць у сферу моўцы.

Пункт гледжання як асноўнае паняцце нараталогіі абазначае адносіны наратара да аповеду і згодна з тэорыяй Б. А. Успенскага разглядаецца ў планах ідэалогіі, або ацэнкі, фразеалогіі (лінгвістыкі), прасторава-часавай характарыстыкі (фіксацыі асобы ў прасторавых і часавых каардынатах), псіхалогіі [9, с. 18], у кожным з якіх падзея адлюстроўваецца то з пазіцыі наратара, то з перспектывы персанажа. У даследаванні К. А. Андрэевай вылучаюцца тры пункты гледжання: нефіксаваны (уласцівы для класічнага наратыву, пры якім аўтар усюдыпранікальны), унутраны (усё ўяўляецца з пазіцыі ведаў, пачуццяў, успрымання аднаго ці некалькіх персанажаў), знешні (вызначаецца ў «аб’ектыўных» наратывах пры знешнім апісанні) [10, с. 82]. На думку Л. У. Татару, пункт гледжання з’яўляецца найвышэйшай адзінкай кампазіцыі аповеду, яго сегментам, у якім чатыры планы свету гісторыі – прасторавы, часавы, суб’ектна-маўленчы, мадальны –

сінтэзаваны і кіруюцца адным суб'ектам успрымання або маўлення [11, с. 16].

У філалагічных даследаваннях падаецца разнастайная класіфікацыя наратараў на аснове тыпаў аповеду. Так, прыводзіцца класіфікацыя па двух напрамках: аб'ектыўны аўтарскі, эпічна дыстанцыраваны аповед; суб'ектыўны, персаніфікаваны аповед. У кожным з гэтых напрамкаў – некалькі тыпаў наратараў: першы тып наратара максімальна набліжаны да аўтара і вядзе аповед ад 3-й асобы. Гэта толькі назіральнік, аўктарыяльны, аб'ектыўны, або аўтар-апавядальнік. Другі тып наратара – персаніфікаваны моўца, адзін з персанажаў, каментатар дзеянняў «знутры». Для трэцяга тыпу наратара, эксплікаванага 1-й асобай адзіночнага ліку, уласціва сумяшчэнне і моўцы, і галоўнага персанажа. Як і пры другім тыпе наратара, паказвае дзеянні «знутры», але са змяшчэннем у бок рэфлекторнай, эмацыянальна-ацэнчнай рэпрэзентацыі свету [12, с. 72–73].

На думку А. В. Падучавай, існуюць дзве апавядальныя формы (традыцыйны наратыў і свабодны ўскосны дыкурс), кожная з якіх выяўляе свайго апавядальніка. У традыцыйным наратыве вылучаюцца першаасобасная і аўктарыяльная формы, для свабоднага ўскоснага дыскурсу характэрна адсутнасць апавядальніка ва ўсім тэксце ці ў істотных фрагментах або яго паніжанае роля ў кампазіцыі [13, с. 204–214]. Даследаванне А. В. Падучавай актуальнае ў тых адносінах, што дазваляе асэнсаваць значную ролю аб'ектыўнага аўтарскага маўлення са змяншэннем прысутнасці апавядальніка, у выніку чаго ўзнікае поліфанізм, або «наяўнасць у фармальным апаведзе ад 3-й асобы псіхалагічных, прасторавых, часавых і іншых пазіцый і пунктаў гледжання персанажаў» [12, с. 71]. Прычым даследчыца слухна заўважае, што свабодны ўскосны дыкурс немагчымы ў чыстым выглядзе, паколькі ў ім гучыць складаная ўзгодненасць галасоў розных персанажаў адзін з адным і з голасам апавядальніка. Гэту форму аповеду А. В. Падучава звязвае з няўласна-простым маўленнем, пры якім апавядальны тэкст незаўважна пераходзіць ва ўнутраны маналог героя, а традыцыйны наратыў 3-й асобы – з ускосным маўленнем (УМ). Для яго, на думку В. Шміда, характэрны наратарыяльны і персанальны характар. Даследчык заўважае, што ў наратарыяльным УМ маўленне персанажа апрацоўваецца наратарам у тэматычна-выніковым плане і стылістычнай асіміляцыі, акрамя тэмы і ацэнкі. Персанальнае УМ эксплікуе маўленне персанажа ў яго аўтэнтчным

стылістычным абліччы і сінтаксічнай структуры. У выпадку ўзмацнення персаналізацыі могуць парушацца граматычныя нормы, што садзейнічае ўзнікненню змешанага тыпу – свабоднага ўскоснага маўлення, якое вербалізуецца выклічнікамі, асабовымі формамі і інш. [1, с. 209–211].

У класіфікацыі Л. У. Татару вылучаюцца тры асноўныя тыпы аповеду і шэсць іх падтыпаў, якія выступаюць фармальнымі рэпрэзэнтантамі пунктаў гледжання апавядальніка і адрозніваюцца па прымеце яго адносінаў да ўнутранага свету персанажа: 1-ы тып – аб’ектыўны аповед (знешняя пазіцыя) – уключае аўктарыяльнага апавядальніка, апавядальніка-назіральніка, 2-і тып – суб’ектыўны аповед (унутраная пазіцыя) – вызначаецца моўцам. А 3-і тып – аповед з пазіцыі пустога цэнтра ад гіпатэтычнага апавядальніка – не разгледжаны ў класічных тыпалогіях і тлумачыцца Л. У. Татару як фармальны маркёр уяўлення гіпотэзы пра тое, што наратар або персанаж *мог бы* ўбачыць ці адчуць, заняўшы патрэбную пазіцыю ў адносінах да актуальнай наратыўнай сітуацыі. У выніку свет гіпатэтычнага апавядальніка супрацьпастаўляецца свету тэкставай рэферэнцыі і стварае «нулявую» перспектыву, якая не супадае з унутранымі перспектывамі ўдзельнікаў свету гісторыі і знешняй перспектывай аб’ектыўнага моўцы або назіральніка [11, с. 30–32].

Класіфікацыя Л. У. Барысавай уключае галоўнага персанажа, які падае падзеі праз сваё ўспрыманне; негалоўнага персанажа; аўтара з пазіцыяй усёведання; аўтара-назіральніка [14, с. 71].

На думку Н. А. Ніколінай, апавядальнік можа быць персаніфікаваным, выступаць як персанаж або ўзвышацца над падзеямі. Яе класіфікацыя ўключае дзве пазіцыі: 1) «персанальны» апавядальнік-моўца ў форме «я» – назіральнік, сведка, непасрэдны ўдзельнік падзей; 2) аўктарыяльны апавядальнік, або ўсёзнаўца ў форме выкладу ад 3-й асобы, які арганізуе твор і прапануе адрасату сваю інтэрпрэтацыю фактаў [15, с. 95]. Тым не менш паміж гэтымі ядзернымі тыпамі наратараў Н. А. Ніколіна дапускае існаванне пераходных формаў, вызначэнне якіх залежыць ад канкрэтнага тэксту.

Класіфікацыя М. П. Брандэс грунтуецца не толькі на разнастайных тыпах апавядальнага маўлення, але і на іх камбінацыях, звязаных са зменай апавядальных ракурсаў. Даследчыца звяртае ўвагу на далучанасць кожнага тыпу наратара да пэўнага апавядальнага тыпу маўлення, аснову якога складаюць разнавіднасці маналогу. Зыходзячы з гэтага, яна вылучае тры тыпы апавядальніка: 1) аўктарыяльны ў

форме «ён» (аповед вядзецца з дапамогай маналогаў літаратурна-пісьмовай мовы, у якіх выяўляецца адзіны аўтарскі пункт гледжання); 2) персанальны з двума разнавіднасцямі – аб’ектыўны і суб’ектыўны. Персанальны аб’ектыўны эксплікуецца формай «я» (у аповедзе захоўваецца аўтарскі пункт гледжання, але ўжо ў форме літаратурна-вуснай мовы). Персанальны суб’ектыўны – гэта галоўны або другасны персанаж («я»), ён вядзе аповед з актыўным выкарыстаннем формаў уласнага маўлення, што абумоўлівае свабоднае ўключэнне ў тэкст суб’ектыўна-ацэначных формаў); 3) персаніфікаваны (моўца) з адлюстраваннем падзей у сваёй інтэрпрэтацыі і манеры мысліць, ацэньваць і гаварыць [16, с. 257–263].

Тры кампазіцыйна-маўленчыя тыпы апавядальніка ў В. А. Салтымакавай звязаны з фармальным моўцам, назіральнікам і адмежаванай аўтарскай свядомасцю. Фармальны моўца са сказавай манерай маўлення не з’яўляецца ўдзельнікам падзей, для яго часавы пункт гледжання характэрны суб’ектыўны цяперашні. Другі кампазіцыйна-маўленчы тып уключае назіральніка, факалізаванага ў часе і прасторы дзейных асоб аўтарыяльнага апаведу. На думку В. А. Салтымакавай, існуюць чатыры мадыфікацыі назіральніка, якія адрозніваюцца арганізацыяй спосабаў успрымання (пунктаў гледжання) і функцыянальнай нагруккай. Так, першая мадыфікацыя адлюстроўвае найбольш аддаленую ад падзей і герояў прасторавую пазіцыю, другая вызначаецца набліжэннем да падзей і герояў твора, у трэцяй мадыфікацыі эксплікуецца цесная часавая і прасторавая суаднесенасць з пазіцыяй персанажа, а чацвёртая патрабуе ад назіральніка абавязковага каментарыя падзей і фактаў. Для трэцяга кампазіцыйна-маўленчага тыпу з адмежаванай аўтарскай свядомасцю характэрна абавязковая наяўнасць аўтарскіх адступленняў [17, с. 12–18].

Унутраная дыялагізацыя як аблігатарная прымета мастацкага дыскурсу, асабліва калі мець на ўвазе маналагічную форму маўлення з экзегетычным апавядальнікам (або аўтарыяльным тып апаведу, звязаны з нараталагічнай структурай), стварае ўнікальную магчымасць для камунікацыі паміж недыегетычным наратарам і персанажам, пры якой рэалізуюцца новыя формы прысутнасці аўтара ў тэксце. Такія формы аб’ядноўваюцца паняццем «сінкрэтычная апавядальная асоба» [Т. Р. Вінакур], пры гэтым вылучаецца план выражэння ад 3-й асобы, у якім аб’ядноўваюцца першыя асобы плана зместу. Дынаміка аўтарыяльнага наратыву ўзнікае ў выніку ўзаемадзеяння розных

суб'ектных перспектыў, набліжаных або, наадварот, аддаленых ад апавядальніка. Узнікае, на наш погляд, адметны эффект супастаўлення і супрацьпастаўлення, характэрны ў іншым плане для паэтычнага дыскурсу. Дзякуючы гэтаму эффекту чытач набліжаецца да мастацкіх падзей, што ў пэўнай ступені садзейнічае і знешняй дыялагізацыі. Узаемадзеянне розных суб'ектаў аўтарыяльнага наратыву рэпрэзентуецца найменнямі *тэкставая інтэрферэнцыя* [1, с. 191], *поліфанізм* [12, с. 71], *дыялагічнасць* [13, с. 336], *сінкрэтычная мова* [2, с. 97]. У тэкставай інтэрферэнцыі, на думку В. Шміда, «сумяшчаюцца дзве функцыі – перадача тэксту персанажа і ўласна аповед (які ажыццяўляецца ў тэксце наратара)» [1, с. 191]. Узнікае імпліцытная дыялагізацыя, дзе рэальная дыялагічная канструкцыя адыгрывае мінімальную ролю, а дамінантную пазіцыю займаюць камунікатыўныя мадэлі *наратар – персанаж, персанаж – персанаж, аўтар – персанаж, аўтар – наратар*. Яны садзейнічаюць дынаміцы разгортвання кампазіцыйнай будовы мастацкага дыскурсу і маюць адметную эксплікацыю.

Такім чынам, праз дынаміку ўзаемадзеяння разнастайных суб'ектаў праявічнага дыскурсу, арганізаваных вобразам аўтара, рэалізуецца камунікатыўнасць мастацкай прасторы і яе адметная структураванасць.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Шмид В. Нарратология. М.: Языки славянской культуры, 2008. 304 с.
2. Абабурка М. В. Сучасны літаратурна-мастацкі расповед. Магілёў: МДУ, 2011. 260 с.
3. Часнок І. Наратыўная стратэгія ў аповесці «Ціхая плынь» Максіма Гарэцкага // Роднае слова. 2014. № 9. С. 14–18.
4. Часнок І. Наратыўная арганізацыя аповесці «Люба Лук'янская» Кузьмы Чорнага // Роднае слова. 2017. № 6. С. 17–19.
5. Міхневіч А. Я. Слоўка за слоўкам: алф. давед. па культуры бел. мовы для ўсіх. Мінск: БДУ, 2006. 166 с.
6. Каўрус А. А. Мова народа, мова пісьменніка. Мінск: Маст. літ., 1989. 247 с.
7. Десюкевич О. И. Теория текста: учеб. пособие. Минск: БГУ, 2011. 132 с.
8. Виноградов В. В. О языке художественной литературы. М.: Гослитиздат, 1959. 654 с.
9. Успенский Б. А. Поэтика композиции. СПб.: Азбука, 2000. 352 с.
10. Андреева К. А. Текст – нарратив: опыт структурно-семантической интерпретации: учеб. пособие. Тюмень: Тюмен. гос. ун-т, 1993. 110 с.

11. *Татару Л. В.* Точка зрения и ритм композиции нарративного текста (на материале произведений Дж. Джойса и В. Вулф): автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Саратов, 2009. 48 с.
12. *Домашнев А. И.* Интерпретация художественного текста: учеб. пособие. М.: Просвещение, 1989. 208 с.
13. *Падучева Е. В.* Семантические исследования (Семантика времени и вида в русском языке; Семантика нарратива). М.: Языки русской культуры, 1996. 464 с.
14. *Борисова Л. В.* Интерпретация текста (проза): учеб. пособие. Минск: Высшая школа, 1999. 174 с.
15. *Николина Н. А.* Филологический анализ текста: учеб. пособие. М.: Академия, 2014. 272 с.
16. *Брандес М. П.* Стилистика текста. Теоретический курс: учеб. пособие. М.: Прогресс-Традиция; ИНФРА-М, 2004. 416 с.
17. *Салтымакова О. А.* Языковая организация авторского повествования в ранних повестях Н. В. Гоголя: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Кемерово, 2013. 26 с.